

STANISŁAW SALMONOWICZ (Toruń)

Z dziejów absolutyzmu oświeconego w Austrii *

Czasy Marii Teresy i Józefa II (łącznie lata 1740 - 1790) były z jednego względu czasami przełomowymi w dziejach monarchii Habsburgów: w dobie Marii Teresy zdołała Austria, choć nie bez dotkliwych porażek, obronić swą pozycję mocarstwową, zagrożoną przez wzrost potęgi państwa pruskiego i okazała się zdolna do przeprowadzenia poważnych reform strukturalnych. Reformy te — dzieło Marii Teresy i grona jej doradców — były kontynuowane i doprowadzone do swoistego, niezwykle dynamicznego apogeum pod rządami osobistymi Józefa II w latach 1780 - 1790. W sumie epoka oświeconego absolutyzmu¹, epoka oświecenia w monarchii naddunajskiej przyniosła wiele, choć reformy Józefa II uległy w znacznej mierze załamaniu, a wojny napoleońskie niejednokrotnie stawiały pod znakiem zapytania przyszłość Austrii. Podstawowe słabości wewnętrzne, społeczne i narodowościowe, rozsadzające jedność monarchii, pozostały wprawdzie nierozwiązane lub rozwiązywane były jedynie połowicznie, jednakże monarchia austriacka potrafiła mimo to wielokrotnie narzucać swoją wolę Europie środkowo-wschodniej, grać nadal pierwsze skrzypce w życiu ogólnoniemieckim, a nawet w całej Europie w dobie sukcesów kanclerza Metternicha. To w ogromnej mierze trwały fundament dokonań epoki Oświecenia leżał u podstaw takiego

* Uwagi niniejsze powstały na marginesie publikacji: Österreich im Europa der Aufklärung. Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II. Internationales Symposium in Wien 20.-23. Oktober 1980, Hrsg. Redaktionskomitee, Wien 1985, 1-2 Bde, ss. 1102.

¹ W toczące się wciąż spory wokół tego terminu omawiana publikacja wnosi wiele materiału potwierdzającego pogląd o znacznej roli oświeconego absolutyzmu w Austrii. Z punktu widzenia ogólnoeuropejskiego w niejednolity, ale dość sceptyczny sposób (pod wpływem poglądów A. Soboula) podeszła do sprawy oświeconego absolutyzmu najważniejsza w tej mierze publikacja ostatnich lat: *L'Absolutisme éclairé*, volume publié par B. Köpeczi, A. Soboul, E. H. Balázs, D. Kosáry, Budapest-Paris 1985 (=seria Colloques de Mátrafüred), o tej publikacji por. moje krytyczne uwagi pt. *Rozważania o oświeconym absolutyzmie*, Kwart. Hist. (w druku).

biegu rzeczy. Jest zaskakujące, iż dawniejsza, zwłaszcza dziewiętnastowieczna, historiografia austriacka nie wykazywała zazwyczaj entuzjazmu dla dziejów oświecenia w Austrii, a zwłaszcza dla epoki Józefa II i polityki józefinizmu. Te tradycje, związane mocno z romantyczną szkołą historiografii, odeszły definitywnie w przeszłość dopiero w XX w. Historiografia austriacka po II wojnie światowej spojrzała na epokę Marii Teresy i Józefa II nowym okiem: powstała bogata literatura przedmiotu i toczyły się liczne kontrowersje naukowe². Wśród szczególnie dyskutowanych kwestii wymienić należy takie, jak problem czym był oświecony absolutyzm austriacki, jego geneza i ewolucja. Czy rządy Marii Teresy i Józefa II łączy wyraźna linia kontynuacji podstawowych celów czy też Józef II stanowił całkowite, nie tylko pod względem metod, zerwanie z dziedzictwem matki? Szczególnie wiele kontrowersji wywołała sprawa oceny józefinizmu. Czy był to (jak tego chciał Eduard Winter) nade wszystko reformizm katolicki³ czy też (wedle Ferdinanda Maasa) polityka kościoła państwowego, narzucana przez władcę kościołowi katolickiemu? Wiele uwagi poświęcono problematyce, czy józefinizm jako taki narodził się już w dobie rządów Marii Teresy i czy zasadniczą rolę odegrał tu od początku kanclerz Kaunitz?⁴ Rozwinięto także na ogrom-

² Zestawienie ważniejszej literatury austriackiej okresu powojennego i jej krytykę zawierają dwa moje artykuły: *Z badań nad dziejami jakobinizmu austriackiego i węgierskiego*, *Małopolskie Studia Historyczne*, 8: 1965, 1-2, s. 148-154, i *Austria w końcu XVIII wieku (Zarys problematyki i stanu badań)*, *Studia Historyczne*, 12: 1969, 1, s. 121-130. Przypomnieć także trzeba materiały zawarte w publikacji pt.: *Absolutyzm oświecony w Europie środkowo-wschodniej*, *Acta Universitatis Lodzensis, Nauki Hum. Społ.*, S. I, nr 48, Łódź 1979.

³ Termin józefinizmu należał do najżywiej dyskutowanych w nauce austriackiej. W artykule z 1969 r. postawiłem pytanie, czy skoro józefinizm jako polityka kościelna powstał przed objęciem rządów samodzielnych przez Józefa II, należy go stosować właśnie na określenie polityki kościelnej? Czyż józefinizmem nie należałoby nazwać raczej globalnej polityki reform lat 1780-1790 i metod stosowanych przez Józefa II? Faktem jest, iż to w kołach kościelnych 1 połowy XIX w., głęboko im nienawistną postać Józefa II — „pogromcy klasztorów” obciążono odpowiedzialnością za całokształt polityki kościelnej austriackiej tego okresu. Sprawy reformizmu katolickiego jako przejawu tzw. Oświecenia chrześcijańskiego (teoria spopularyzowana przez B. Plongéron) były przedmiotem licznych dyskusji na światowym kongresie Międzynarodowej Komisji Historii Porównawczej Kościelnej (C.I.H.E.C.), który odbył się w Warszawie w 1978 r. Obradowała nad tymi problemami Sekcja III: *Les courants chrétiens de l'Aufklärung en Europe de la fin du XVIIe siècle jusqu'à vers 1830*. Materiały kongresu są w trakcie publikacji.

⁴ Do kwestii tych powrócił w nowy sposób w om. publ. F. A. J. Szabo, *Fürst Kaunitz und die Anfänge des Josephinismus*, I, s. 525-546, który stoi na stanowisku, iż trzeba odróżniać pierwszy okres udziału w rządach Kaunitza (kiedy to w latach 50 głównie Haugwitz dąży do ograniczania praw kościelnych z motywów fiskalnych, a Kaunitz zajmuje stanowisko umiarkowane) od okresu jego radykalizacji stanowiska wobec kościoła katolickiego wywołanej nieustępliwą polityką Klemensa XIII. Tak więc dopiero lata sześćdziesiąte przyniosły ogromną rolę Kau-

na skalę badania nad historią społeczną epoki, usiłując nade wszystko dotrzeć do prawdy o sytuacji społecznej, prawnej i ekonomicznej wsi w poszczególnych krajach monarchii Habsburgów i w różnych okresach chronologicznych⁵.

W miarę rozwoju badań, a także nie bez wpływu pewnych dążeń prezentystycznych — odwoływania się do tradycji wielkiego wieku osiemnastego we współczesnej Austrii — coraz wyraźniej zainteresowania opinii publicznej i historiografii koncentrowały się na postaci cesarzowej Marii Teresy, której sylwetka stała się wręcz symbolem najlepszych tradycji narodowych⁶. I właśnie z okazji dwusetlecia zgonu cesarzowej zjazd naukowy do Wiednia podjął próbę bilansu i pogłębienia naszej wiedzy o epoce oświeconego absolutyzmu w krajach monarchii Habsburgów i to w możliwie szerokim wachlarzu wybranych zagadnień badawczych. Rezultatem zjazdu jest imponująca rozmiarami dwutomowa publikacja, która zawierała poza referatami o charakterze ogólnie wprowadzającym oraz podsumowaniem i wybraną bibliografią⁷ następujące części: 1. Gospodarka i społeczeństwo; 2. Państwo i prawo; 3. Sztuki piękne, literatura i oświata. Łącznie wygłoszono (nie licząc wy-

nitza, który także zapoczątkował zdaniem autora wyjście poza ramy reformizmu katolickiego, co kontynuował ostrzejszymi metodami Józef II.

⁵ Dużą rolę odegrała tu nauka czeska (K. Rebro i inni) oraz polska, zwłaszcza dzięki ogłoszeniu w j. niemieckim rozprawy R. Rozdolskiego, *Die grosse Steuer- und Agrarreform Joseph II (Ein Kapitel zur österreichischen Wirtschaftsgeschichte)*, Warszawa 1961. W omawianej publikacji jedyny polski uczestnik obrad wiedeńskich J. Buszko przedstawił syntetyczny referat: *Theresianisch-josephinische Agrar- und Bauernpolitik in Galizien und ihre Folgen*, I, s. 67-86.

⁶ Tylko w języku niemieckim ogłoszono w okresie od 1963 do 1980 r. 23 pozycje książkowe (różnej jakości) poświęcone postaci Marii Teresy. Rok jej śmierci (dwusetna rocznica) przyniósł prawdziwy zalew okolicznościowych publikacji oraz wielkie wystawy poświęcone cesarzowej i jej epoce. Z ważnych publikacji wymienimy zbiór prac pod red. W. von Koschatzky, *Maria Theresia und ihre Zeit*, Salzburg-Wien 1980², oraz *Was blieb von Joseph II? — Eine Dokumentation*, Internationales Symposium Melk 1980, Wien-S. Polten 1980. Por. także zbiór ważkich prac pod red. E. Zöllnera: *Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Wien 1983. Niektóre wątki tematyczne, nieraz w ujęciu tych samych autorów, występują we wspomnianych zbiorach w kilku, częściowo odmiennych wersjach.

⁷ Bibliografia opracowana w nieprzejrystym układzie rzeczowym ma charakter wyboru prac głównie nowszych. Zwraca uwagę znaczna pozycja badań węgierskich (podawane są liczne prace w tym języku) oraz czeskich; polskie badania, jak zwykle, potraktowano po macoszemu. Trudno nie podkreślić, iż moja rozprawa *Prawo karne oświeconego absolutyzmu*, Toruń 1966, poświęcona w głównej mierze prawu austriackiemu, nie jest uwzględniona w badaniach, choć po dzień dzisiejszy jest to jedyna nowoczesna synteza kodyfikacji karnych austriackich. Podobnie bogate polskie badania nad Galicją podsumowane w książce S. Grodziskiego, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772-1848*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, nie znalazły w omawianej bibliografii większego odbicia, co ratuje jednak publikacja referatu J. Buszki; szkoda tylko, iż zaopatrzone go zbyt skromną notą bibliograficzną (bez przypisów).

stąpień podsumowujących dyskusje) aż 52 referaty naukowe, które zaprezentowali uczeni z kilkunastu krajów. Nie sposób omawiać bogactwa szczegółowych treści zawartych w poszczególnych referatach. Wiele z nich ma zresztą zakres wyraźnie ograniczony terytorialnie lub merytorycznie. Należy raczej wskazać na kilka ogólniejszych tendencji, jak i podkreślić niektóre wyniki kongresu, zwłaszcza te, które interesują bezpośrednio historyka prawa.

Zacznijmy od stwierdzenia, iż nie w pełni zrealizowana została tytułowa zapowiedź usytuowania austriackiego roku 1780 w Europie oświecenia. Poświęcone zostały tej kwestii uwagi wprowadzające G. Klingenstein, *Österreich und Europa 1780*, I, s. 19 - 28. Oczywiście nikt nie może zaprzeczyć, iż ówczesne rozrzucone posiadłości monarchii habsburskiej powodują, iż liczne teksty szczegółowe dotyczą ważkich kwestii dla historii narodowej nie tylko Czech i Węgier, ale i posiadłości niderlandzkich, niemieckich, polskiej Galicji, spraw włoskich, rumuńskich i serbskich. Szerszego jednak porównawczego spojrzenia zabrakło, choć poza referatem prof. Klingenstein dochodził do głosu szczególnie w takich wystąpieniach, jak W. Ogrisa o problemie absolutyzmu i budowy podstaw państwa praworządnego, rozprawach o polityce kościelnej Marii Teresy i Józefa II, a także w referacie K. O. von Aretina, *Der Josephinismus und das Problem des katholischen aufgeklärten Absolutismus*, I, s. 509 - 524⁸.

Generalnie spraw międzynarodowych dotyczyły referaty poświęcone polityce zagranicznej tej epoki, 5 referatów wygłoszonych w ramach sekcji obradującej nad dziejami państwa i prawa epoki⁹.

⁸ Ciekawy ten artykuł pióra znakomitego znawcy spraw oświeconego absolutyzmu jest próbą skonfrontowania józefinizmu z sytuacją europejską (tzw. chrześcijańskim oświeceniem). Aretin przyjmuje, iż oświecony katolicyzm w krajach katolickich działał w sojuszu z oświeconym absolutyzmem, a program ten realizowała, ale bez stosowania brutalnych metod (charakterystycznych później dla Józefa II) Maria Teresa, od dzieciństwa bliska klimatowi jansenizmu i zwolenniczka reformy kościoła, co nieuchronnie prowadziło do różnych konfliktów z papieżem, jednakże pozostawało w kręgu tradycji jansenistycznej. Inaczej było za Józefa II, dla którego narzucanie zwierzchnictwa państwowego kościołowi katolickiemu (*Staatskirchentum*) stanowiło zasadniczy element całej polityki oświeconego absolutyzmu, która w latach 1780 - 1790 zerwała z jansenizmem, wyrażała w istocie tendencje antyklerykalne i szła bezpośrednio za wzorem protestanckiego stosunku do kościoła. Wypowiadając szereg sądów ogólniejszych, Aretin odrzucił często powtarzany pogląd, iż reformy oświeconego absolutyzmu miały zapobiec rewolucji, albowiem takiego niebezpieczeństwa w tych krajach wówczas nie było. Jego zdaniem józefinizm był nową jakościowo fazą: „Das Reformprogramm Josephs II. sprengte den Rahmen des aufgeklärten Absolutismus” (s. 524).

⁹ Ogólniejszy charakter miały dwa referaty: R. A. Kann, *Ideengeschichtliche Bezugspunkte der Aussenpolitik Maria Theresias und ihrer Söhne (1740 - 1792)*, I, s. 557 - 566; D. Beales, *Die auswärtige Politik der Monarchie vor und nach 1780: Kontinuität oder Zäsur*, I, s. 567 - 574.

Zagajeniem obrad, poza wspomnianym już wystąpieniem generalnym G. Klingenstein, były dwa krótkie referaty, jeden pióra niedawno zmarłego wybitnego badacza dziejów austriackich XVII - XIX w. R. A. Kanna, *Fortschritt und Tradition*, I, s. 29 - 36, poświęcony ogólnej charakterystyce epoki rządów Marii Teresy. Zaakcentujmy niektóre tezy Kanna: 1) Reformy państwowe i społeczne Marii Teresy stanowiły ogromny postęp w dziejach monarchii Habsburgów. 2) W przeciwieństwie do postawy Józefa II, w znacznej mierze kierującego się przesłankami ideologicznymi, za rządów Marii Teresy przeważał pragmatyzm: „Aufklärung und Reform blieben bis zum Begin der Alleinregierung Josephs II. weitgehende Parallelbewegungen, die sich freilich vielfach gegenseitig befruchtet haben”, s. 29. 3) Kann odrzucił poglądy wiążące nazbyt sylwetkę cesarzowej z konserwatyzmem i tradycją, wskazując jak śmiało potrafiła od tradycji tej odchodzić. Potrafiła jednakże i działać ostrożnie. W sumie otrzymaliśmy swego rodzaju apologię cesarzowej, która wiele zdziałała, choć nieraz zatrzymywała się w połowie drogi. Ona jednak nadała dynamiczny charakter historii austriackiej wieku XVIII, co kontynuował jej syn, ale bez jej przezorności, z wielkim, jeżeli nie ze zbyt wielkim rozmachem. Inny wybitny znawca anglosaski dziejów austriackich E. Wangermann w tekście zatytułowanym *Joseph II. Fortschritt und Reaktion* (I, s. 37 - 44), kładł raczej nacisk na linię kontynuacji przez syna polityki M. Teresy (określanej głównie przez Kaunitza, a uzasadnianej teoretycznie przez Sonnenfelsa), choć równocześnie mocno podkreślił, iż w ostatnich latach rządów cesarzowej brak stanowczości, niekonsekwencje i sprzeczności w działaniach powodowały widoczny niedosyt i były w znacznej mierze przyczyną faktu, iż objęcie w pełni samodzielnych rządów przez Józefa II odczuto jako ogromną zmianę. Był to jednak w zasadzie ten sam program, jednakże wcielany w życie konsekwentnie i pośpiesznie, co doprowadziło ostatecznie do załamania tej polityki wobec oporu uprzywilejowanych, których poparli, z różnych przyczyn, także i narodowych, masy krajów monarchii habsburskiej. Józef II owe masy w znacznej mierze po raz pierwszy obudził politycznie do działania — tym razem, tragedia i ironia historii — na swoją niekorzyść. Była to jednak wielka, choć w niespełnieniu tragiczna epoka historii austriackiej¹⁰.

Przechodząc do krótkiego omówienia poszczególnych sekcji kongresowych należy zauważyć, iż sprawom dziejów społeczno-gospodarczych poświęcono wiele uwagi (14 referatów), a w centrum zainteresowania znalazła się oczywiście sprawa chłopska, omawiana w różnych aspektach

¹⁰ Nadal najważniejszą biografią Józefa II pozostaje dzieło P. Mitrofanowa z 1910 r. Na uwagę zasługuje fakt ogromnego zainteresowania postacią Józefa II w historiografii anglosaskiej: 4 biografie w latach 1967 - 1971; najpoczytniejszą biografią ostatnich lat pozostaje zarys pióra H. Magenschaba o charakterystycznym tytule: *Josef II. Revolutionär von Gottes Gnaden*, Graz-Wien-Köln 1981³.

merytorycznych i regionalnych. Albert Soboul i inni zwolennicy poglądu o małym znaczeniu epoki oświeconego absolutyzmu podkreślają z reguły, iż władcy oświeceni nie naruszyli panującego układu stosunków społecznych. Soboul w jednej ze swych ostatnich wypowiedzi wręcz napisał: „Les monarchies d'Europe centrale et orientale abandonnèrent en fait la paysannerie aux entreprises de réaction sociale de l'aristocratie”¹¹. Zdanie to jest w sposób oczywisty niesłuszne w odniesieniu do reform austriackich: sytuacja prawna chłopu ulegała polepszeniu etapami już za rządów Marii Teresy; rosła ingerencja państwa w stosunki poddańcze, a sytuacja ekonomiczno-społeczna była zróżnicowana (niekiedy uległa de facto pogorszeniu, jak w Galicji, w której do starych ciężarów chłopskich doszły nowe obciążenia fiskalne i inne na rzecz państwa, jakich nie znała Rzeczypospolita szlachecka). Oczywiście, o żadnym radykalnym rozwiązaniu sprawy chłopskiej na tej drodze nie było mowy, a niepowodzenia Józefa II świadczą, jak trudno było zrealizować na drodze reformizmu szerszy program poprawy doli chłopu. Nie można jednak zaprzeczyć, iż oświecony absolutyzm w pewnych granicach próbował rozwiązać sprawę chłopską.

Niektóre wątki tematyczne sekcji o dziejach państwa i prawa, sprawy kościelne i polityki zagranicznej, zostały już wspomniane. Szereg referatów niewątpliwie cennych miało charakter szczegółowych przyczynków¹². W. Ogris (*Zwischen Absolutismus und Rechtsstaat*, I, s. 365 - 376), poruszył jeden z bardziej dyskusyjnych aspektów prawnych epoki oświeconego absolutyzmu: problem czy i w jakiej mierze absolutyzm mógł się stać ustrojem, w którym zasadniczą rolę odgrywać powinny przepisy prawa. Ogris wskazał na fakt, iż kodyfikacje prawa realizowane przez monarchię oświeconego absolutyzmu stanowiły podstawowy — choć z reguły ograniczony do sfery prawa sądowego — element procesu krępowania władzy przepisami prawa. Wskazał na duże znaczenie prawa osobowego skodyfikowanego w 1786 r. po raz pierwszy: „In diesen Bestimmungen wird also, zum ersten Male in der deutschen Verfassungsgeschichte, die naturrechtliche Theorie vom Verhältnis des absoluten Monarchen zu seinen Untertanen in Gesetzform verkündet” (s. 373). Ogris podkreślił, iż przepisy te nabierały charakteru quasi konstytucyjnego. Następnym etapem było wprowadzenie pewnych sformułowań w cywilnym prawie zachodnio-galicyskim. Tekst Ogrisa stanowi nowy głos w toczącej się od dawna dyskusji, w jakiej mierze kodyfikacje prawa natury realizowane w monarchiach oświeconego absolutyzmu, a więc w dobie

¹¹ *L'Absolutisme éclairé*, s. 19.

¹² Wspomnieć trzeba szczególnie liczny udział historyków z innych krajów, jak J. Béranger, który także nawiązał do problematyki cezury roku 1780 lub historyków włoskich (P. Schiera, C. Donati, F. Valsecchi), którzy poruszyli problemy Lombardii i Trydentu.

państwa przedkonstytucyjnego otwierały drogę do realizacji podstaw państwa prawa¹³. Na uwagę zasługuje także tekst H. Libel-Weckowicz, *Auf der Suche nach neuer Autorität: Raison d'Etat in den Verwaltungs- und Rechtsreformen Maria Theresias und Joseph II.* (I, s. 339 - 364). Autorka zdecydowanie przeciwstawia mądrość polityczną i rozagę Marii Teresy krytycznej ocenie samodzielnych działań Józefa II. Ten obszerny tekst przynosi ciekawy rys przemian struktur aparatu państwowego, zwłaszcza doby terecjańskiej. Wiele kwestii budzi jednak zastrzeżenia, jak choćby — moim zdaniem — całkowicie chybiona próba obrony nieudanych kodyfikacyjnych przedsięwzięć doby terecjańskiej włącznie z Constitutio Criminalis Theresiana (s. 359 - 361). Próba obrony wartości C.C.T., oczywiście dokonana bez znajomości mego opracowania w tym względzie, wykazuje, iż autorka niedostatecznie zorientowana jest w dziejach prawa karnego w XVIII w. Jej uwagi o „Józefinie” uderzają zupełną przypadkowością. Wystarczyło chociażby wykorzystać znane uwagi syntetyczne z podręcznika E. Schmidta (3 wyd. w 1965 r.), by uniknąć tego typu uproszczeń. Tak więc tekst ten pozostawił po sobie niedosyt, a cele niektórych analiz — także w świetle ogólnikowego tytułu referatu — nie wydają się w pełni jasne. Istotnym przyczynkiem do naszej wiedzy o epoce jest tekst G. Kochera, *Zum Wechselspiel von Rechtsordnung und Sozialordnung in der thesesianisch-josephinischen Gesetzgebung und Judikatur* (I, s. 377 - 396). Ten autor nade wszystko udokumentował dynamizm reform prawnych epoki Józefa II: w ciągu 10 lat ery józefińskiej liczba ogólna przepisów opublikowanych dorównywała liczbie opublikowanych w ciągu 40 lat rządów Marii Teresy, a więc doszło do czterokrotnego przyspieszenia działalności legislacyjnej. Także wielkie prace kodyfikacyjne od 1780 r. zostały wyraźnie przyspieszone: 1781 to patenty o tolerancji, o poddanych i Allgemeine Gerichts-Ordnung, 1782 — Jurisdiktionsnorm, 1783 — patent o małżeństwach, 1786 — patent o spadkach i prawo osobowe, 1787 — kodeks karny, 1788 — procedura karna. W tym ujęciu rola cezury roku 1780 dla dziejów prawa austriackiego została mocno podkreślona. W sumie obrady nad dziejami ustroju i prawa wykazały różnicę poglądów co do kwestii, czy kontynuacja czy cezura roku 1780 są ważniejsze. Nacisk położony był jednak w niektórych referatach na odmienną sytuację węgierskich, w których przeważała kontynuacja.

Obszerny tom drugi wypełniły referaty z zakresu dziejów sztuki, kultury, a zwłaszcza oświaty. Rozważono wiele problemów, które nie sposób

¹³ Nie należy jednak zapominać i o tym, że projektowany (m. in. przez Sonnenfelsa) kodeks prawa politycznego, który by ograniczył swobodę działania organów władzy, nigdy nie został w Austrii wydany, por. obszernie o tym K. H. Osterloh w nadal podstawowym studium do dziejów epoki, *Joseph von Sonnenfels und die österreichische Reformbewegung im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Lübeck und Hamburg 1970, s. 204 i n.

nawet wyliczać. Szczególnie wiele uwagi poświęcono problemowi reformy uniwersytetów, stosunkowi Marii Teresy i Józefa II do wolnomularstwa, a także kwestiom narodzin narodowej świadomości austriackiej w literaturze i publicystyce epoki, której nosicielami była nade wszystko biurokracja i intelektualisci pochodzenia mieszczańskiego¹⁴. Na zakończenie części referatowej poświęconej problematyce kultury znalazł się tekst E. Wangermanna, *Zur Frage der Kontinuität zwischen den thesesianischen und josephinischen Reformen* (II, s. 943 - 954), który raz jeszcze wrócił do tej centralnej dla całego kongresu sesji: „[Ich] glaube [...], dass die Frage der Kontinuität zwischen den thesesianischen und josephinischen Reformen als historische Frage von eminenter Bedeutung ist, weil die Standortbestimmung des Reformabsolutismus und der Aufklärung in der österreichischen Geschichte nicht zuletzt von der Klärung dieser Frage abhängt” (s. 943). E. Wangermann stanął na stanowisku zasadniczej kontynuacji całego okresu 1740 - 1790, kładąc nacisk na fakt, iż tzw. polityczny testament Marii Teresy z 1751 r., wypowiedzi Kaunitza z lat wojny siedmioletniej, jak i wystąpienia Sonnenfelsa i von Swieten zarysowały dawno już przed objęciem rządów przez Józefa II długoplanowy program reform. Jedność i kontynuację reform uwypuklił na przykładzie trzech kwestii: agrarnej, sprawy tolerancji religijnej oraz sprawy oświaty. W pierwszej kwestii zwrócił uwagę na zapomniany fakt, iż w 1775 r. Maria Teresa miała zamiar pójść dalej i nie tylko znieść poddaństwo, ale i na nowo uregulować świadczenia chłopów wobec właścicieli ziemskich. Jest rzeczą zaskakującą, iż obok doradców cesarzowej przeciw wypowiedział się wówczas sam Józef II, który w parę lat później podjął próbę realizacji tej reformy. Słynny Patent o Tolerancji Józefa II był od dawna przygotowany polityką religijną Marii Teresy. Także i reforma oświaty była kontynuacją, a nie zerwaniem z dokonaniem epoki terezańskiej. Do tych generalnych kwestii nawiązał też w swym podsumowaniu obrad sesji Erich Zöllner (*Ergebnisse und Ausblicke*, II, s. 961 - 966). Wskazał, iż ogólnie pogląd o przewadze kontynuacji nad cezurą roku 1780 przeważał i że prawdziwą cezurą w historii austriackiej był rok 1792, który zamknął tak zwany przezeń okres absolutyzmu reformistycznego (*Reformabsolutismus*), a otworzył epokę absolutyzmu reakcyjnego, policyjnego. E. Zöllner podkreślił jednak, iż oświecenie józefińskie, choć nie dysponowało gwiazdami pierwszej wielkości, dokonało wiele: „In der nachwirkenden Tätigkeit einer Beamtenschaft, die sich mit dem Staat identifizierte, darin liegt die Hauptbedeutung des Josephinismus” (s. 964). Jego zdaniem także głośny spór o to, czy józefinizm był katolickim reformizmem czy próbą stworzenia kościoła państwowego, został w znacznym stopniu złagodzony. Moim zdaniem, tezy zwolenników

¹⁴ Por. zwłaszcza E. Rosenstrauch-Königsberg, *Erste Schritte auf dem zum österreichischen Nationalbewusstsein*, II, s. 895 - 918.

B. Plongerón wzmocniły jednak pozycję zwolenników poglądu o katolickim reformizmie w Austrii. Co do sprawy „kontynuacja czy cezura” trzeba się przychylić do poglądu, iż epoka oświeconego absolutyzmu w Austrii — mimo wszelkich różnic stylu rządów, a nawet ideologii epoki terecjańskiej i józefińskiej — stanowiła historyczną jedność. Jedność tę przesłaniał fakt, iż zmieniła się zdecydowanie metoda — styl rządów: dynamiczny, nerwowy, pośpieszny i skrajnie autorytatywny sposób działania Józefa II odbiegał od spokojnej i mniej pośpiesznej metody działania Marii Teresy, która zawsze pilnie rozważała zdanie swych doradców i współpracowników.

Wielkie jubileusze historyczne, choć nie zawsze w sposób szczęśliwy, są okazją do ożywienia badań naukowych nad daną epoką, osobistością, wydarzeniem. Rok 1980 niewątpliwie posunął naprzód naszą wiedzę o dziejach austriackiego oświecenia.

